

FATABUREN 1967

fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1967

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1967

Redaktion: Gösta Berg · Sam Owen Jansson · Skans Torsten Nilsson

Redigerad av Ernst-Folke Lindberg

Layout: Torsten Stääf

Tryck: Ivar Hægströms Tryckeri AB 1967

Pärmens färgbild: Hagaberg på Svartsjölandets sydligaste udde. Detalj från målning av Emil Wallenstråle 1887. På den högra villans balkong står v. häradshövd. Eugène Westin, som bodde här på sommarnöje. Stället äges nu av hans barnbarn. Tavlan tillhör fil. dr Hans Hansson och hans maka Ingrid, född Westin.

Svältfödningen och dess bakgrund

En uppteckning från Vilhelmina socken i Lappland beskriver en egendomlig anordning som togs i bruk på vårkanten, när korna ej orkade resa sig i båsen. »Starka stöttor restes upp i kons spilta på båda sidor om kon. En stark matta spändes under kons buk och hörnen av mattan fästes i stöttorna eller pålarna. Nu höjdes kon så högt att hon kom nästan i stående ställning.»¹ På samma ställe kallas den i citatet omnämnda mattan för *gell'n* »som är fäst i hörnen med starka rep som sedan knyts upp på fyra stadiga pålar».² På Fårö talade man om ett *stänge*, en bur av ribbor, monterad under taket i ladugården, vari »liggsjuka» kor placerades.³ Korna kunde fram på våren bli så svaga och utsvultna att de inte orkade resa sig på morgonen. Grannarna måste då tillkallas för att hjälpa till att »häva» upp de utmattade djuren.⁴ Vi vet inte säkert, hur ofta denna hissanordning kom till användning i mannaminne, men man har anledning att tro, att den var känd i hela landet.

Det är viktigt att påpeka att orkeslösa, svaga kor på senvintern ingalunda var en tillfällig företeelse. Detta bekräftar av flera uppgifter från 1700- och 1800-talen, varav en lyder på följande sätt: »Man kan icke nog beklaga huru av allmänheten kreaturen wanvårdas uti deras winterqwarter, där de mest

ligga i mörker, och osund luft med mager föda och ringa tillsyn, hwaraf sker, at man om wåren måste resa dem med stänger och störrar, och sedan ofta på bästa gräsbetet aldeles mista dem.»⁵

De övriga skandinaviska länderna har ej haft det lättare med husdjuren efter vinterns knappa fodring. C. C. Matthiessen har sammanställt danska och norska termer från olika landsdelar, vilka syftar på de orkeslösa, ut-hungrade korna, som behövde särskild vård på våren, innan de släpptes på bete.⁶

Det ligger nära till hands att tro, att det bara var småbönderna som genom brist på tillräckligt vinterfoder drabbades av detta besvär med liggsjuka kreatur. Det visar sig emellertid att företeelsen var allmänare än så! I Svendborgs amt i Danmark noterar man år 1837, att många kreatur dör även på de stora gårdarna efter vinterns svältkur och att en del av dem måste hängas i selar för att kunna stå på benen.⁷ Uppgifter om att korna restes på morgonen utan att man tillgrip någon särskild anordning finner man nästan överallt i de beskrivningar av boskapsskötseln som berör förhållandena före skiftena. På många håll verkar det nästan som om karlarnas första morgonuppgift var att gå till ladugården och »resa kor», då dessa

var så svaga i ben och knän att de inte kunde hålla sig stående. Att låta korna ligga var nämligen farligt, då de lätt kunde få liggsår!

Kunde man klara korna genom att hjälpa dem på benen, tills betesgången kunde påbörjas, var det emellertid ej så illa ställt. Men problemet kunde vara större än så! Inte alla husdjur klarade vinterns knappa fodring och nödfoderdiet: en del dog, innan markerna blev fria från snön. Från Knäred i Halland berättas att vid 1800-talets mitt korna i regel var så utmärklade på senvintern att en del miste livet. Nästan varje år förlorade bönderna något kreatur som begravdes i mossarna.⁸ Andra djur blev så bensköra av vinterns olämpliga utfodring, att de bröt benen, då de försökte resa sig, och måste slaktas ned, trots att de överlevt vintern! Förseiad betesgång kunde bli direkt ödesdiger för de bönder som ej hade någon extra foderreserv. Ofta blev bristen på foder så stor, att man fick släppa betesdjuren, framförallt får och getter, på de fortfarande snötäckta markerna. Man fick hålla ett vaksamt öga på de svaga korna som släpptes ut på bete för tidigt och försöka hjälpa dem på benen igen, om de föll av svaghet. »Vid betessläppningen var en del av djuren, särskilt äldre kor, så svaga, att de fick hjälpas upp ur båsen, när de skulle drivas i bete på våren, och det sades även att de kördes ut med en drög . . . och placerades på en bar mark.»⁹ Från Frostvikens socken i Jämtland berättas att husdjuren kördes på skogsbete, medan snön ännu var kvar. Djuren var så svaga att man fick trampa snön framför dem.¹⁰ För-gäves försöker man fastställa regionala

skillnader för detta missförhållande. Man skulle kunna tänka sig att fäbodområdet med sin rikare tillgång på fodermarker hade varit undantag i fråga om den miserabla vinterfodringen. Uppgifterna visar emellertid motsatsen.

Man försökte ibland förklara liggsjukan med att korna stått för länge i båsen utan någon motion. Förklaringarna till deras »fötlöshet» (som det kallades i Jämtland) är att söka på annat håll. En väsentlig fysiologisk orsak, som man ej får glömma i detta sammanhang, är den s. k. *skravelsjukan* eller *tränsjukan*, som många husdjur drabbades av i äldre tider. Denna sjukdom innebär kroniskt förlöpande ämnesomsättningsrubbingar hos nötkreaturen. Deras matlust upphör med stark avmagring som resultat. Detta beror på att våmarbetet inte fungerar normalt. Sjukdomen — som kan drabba djur i alla åldrar — har tidigare haft en mycket stor utbredning, men på senaste tiden har den bara förekommit på Gotland och kring Siljan i Dalarna i de byar där boskapsskötselns nivå var låg. Denna eftervintersjuka — orsakad av brist på rotfrukter eller saltfoder — förekom mest när lång tid förflutit sedan föregående betesperiod. Sjukdomen orsakades även av brist på koppar i höet eller av mineralfattigt foder. Alla orsaker till skravelsjukan är ännu ej kända. Karakteristiskt för denna sjukdom är också att kor som överlever till betesgången börjar snart kan repa sig. Det är tydligt att *liggsjukan* hos korna i många fall bör förklaras med att skravelsjukan drabbade djuren. Vi får dock utgå ifrån att skravelsjukan förekommer även vid normal, dvs. tillfreds-

ställande vinterfodring och därför faller de problem som är förknippade därmed utanför denna undersökning.^{9 b}

De ovan skildrade missförhållandena har varit intimt förknippade med boskapsskötseln i äldre tid, dvs. före skiftena eller närmare bestämt före vallodlingen. Den skildrade knappa vinterfodringen kallades också för *svältfödning* eller *svältfodring* och bottnade som sådan i den sedan århundraden tillämpade praktiken att hålla flera kreatur än gårdens vinterfodertillgång tillät. Detta utfodringssätt, som vid första ögonkastet kan betecknas som en egendomlig och oförklarlig men segt inrotad ovana, var ett av den gamla svenska boskapsskötselns mest karakteristiska drag. Sedan århundraden talas i landets olika delar om den orimliga proportion, som var vanlig mellan kreaturens antal och fodertillgången. Uppgiften att skaffa vinterfoder var i regel svårare än att finna lämpligt sommarbete. Medan djuren knappt krävde tillsyn under sommaren, var anskaffandet av vinterfoder en svårbemästrad uppgift, som tog manfolkets arbetskraft i anspråk under större delen av sommaren. Hur mycket foder på sommaren man än skaffade, räckte det nästan aldrig till.

Uppgifterna från den levande traditionen har åtskilligt att berätta om överdimensioneringen av boskapsantalet i proportion till fodermängden. »Boskapsracen är liten och svag; en följd av allmogens bruk att lägga sig till med flera kreatur, än som kunna väl vinterfödas» — heter det i en femårsberättelse från Gävleborgs län år 1828.¹¹ Svältfodringssystemet är emellertid mycket äldre än 1800-talet. Eko-

nomiska författare och jordbruksexperter från 1700-talet omtalar det i flera sammanhang. »Få hushållare jämka sitt antal (fä) över vintern efter sitt foder, utan de lägga på så många som antingen fårhuset rymmer, eller gården haft av gammal hävd», skriver Serenius. »Därav kommer sedan att de födas illa och svälta ut sig innan jul om året», tillägger han.¹² Salander, en av 1700-talets bästa ekonomiska experter, varnar också djurägarna för dålig planering. »Det är en försiktig och klok hushållare, som vid sin gård eller hemman icke mera boskap tillhopa samlar och pålägger än han förmår framföda och vid gott hull hålla . . .»¹³ Denna förmaning kan föras tillbaka ända till vasatiden, då Per Brahe framlägger de faror som hushållaren löper, ifall han inte avpassar djurens antal till fodermedlen.¹⁴

Felbedömningen av vinterfodret var inte något för de svenska bönderna speciellt. Vinterfodret ville inte räckta till i de andra skandinaviska länderna heller. Vi står här inför en ganska egendomlig företeelse som förorsakat även de två föregående århundradenas ekonomer huvudbry: boskapsstockens överdimensionering i relation till fodermängden förblev trots alla varningar ett akut problem genom århundradena ända fram till de senaste bondegenerationernas tid. Under större delen av 1800-talet utövade jordbruksförfattarna en direkt agitation för djurstockens minskning: en paradox eftersom tiden ställde ökade anspråk på husdjurens alla produkter.¹⁵

Vad var nu de reella orsakerna till svältfödningssystemet? Varför felbedömde djurägarna så allmänt behovet av vinterfoder och därigenom även-

tyrade sina husdjurs existens? I de beskrivningar vi får från 1700- och 1800-talen om boskapsskötselns tillstånd lägges skulden oftast på bönderna själva, som inte förmådde organisera sin hushållning eller också slarvade med anskaffandet av vinterfoder. Det är givet att detta i många fall också var den verkliga orsaken till svältfödningen, men vi kan dock inte förklara ett rådande system så enkelt. Man kan knappast föreställa sig att bönderna var helt oförmögna att bedöma den rätta proportionen mellan kreaturens antal och mängden vinterfoder. Djurägarnas tusenåriga erfarenhet talar helt emot detta antagande.

Från Jämtland anges en orsak till svältfödningen, som säkerligen haft viss giltighet även i andra landskap. Det rapporteras sålunda år 1848: »Den i förhållande till fodertillgången alltför stora mängd kreatur, som här vinterfödas, bottnar i den falska föreställningen, att det rika fjällbetet skall ersätta den förlust i hull och avkastning, vinterns svältkur förorsakar.»¹⁶ Det var emellertid alltför många bönder som satte samma stora förhoppningar till det rika fjällbetet. Nedan kommer vi att kommentera denna tankegång!

Wasell, den utmärkte kennaren av den norrländska boskapsskötseln, kommer med en intressant synpunkt på svältfödningen. Han talar om en viss fåfänga som gör sig gällande, när bonden bestämmer antalet kreatur som skall vinterfödas. Bönderna vill skryta med mycket boskap, och samtidigt är de ej noggranna, gör t. o. m. alldeles felaktiga beräkningar över fodertillgången, säger Wasell.¹⁷ Samma tanke

går igen i en beskrivning av Häggenås socken i Jämtland från år 1821. På tal om svältfödningen anföres »at det oförlåtliga, länge öfverklagade felet begås nästan öfverallt, at bondehustrun, utan at rätta sig af årens misräkning, föder flera kreatur, kanske ofta af skryt, än fodertillgången tillåter . . .»¹⁸ Vi berör alltså här ett känslökomplex som är ganska vanligt i samband med kreatursskötseln: bönderna ville överhuvud taget ha så mycken boskap som möjligt av rena prestigeskäl. I en tid då jordbruket och boskapsskötseln var jämställda näringar, kunde man på många håll, särskilt i fjällbygder, direkt tala om boskapsskötselns dominans. Det var då boskapens antal som uttryckte bondens förmögenhet och bestämde hans ställning. Därför hade man ofta flera kreatur än man egentligen behövde för gårdsbruket. Tegengren har nyligen behandlat denna form av bondeprestige och hänvisar särskilt till hästarnas ställning: deras antal var ofta för stort i relation till jordarealen, och de fodrades också bättre än andra husdjur, fastän deras deltagande i arbetet på gården inte var särskilt stort.¹⁹ Detta förhållande finner man överallt, där husdjuren hade stor betydelse inom näringslivet. Europas bönder skilde sig ej från andra kontinenters boskapskötare i fråga om respekt för boskapsinnehav. Vid ett studium av det norska svältfödningssystemets olika sidor säger Hasund också, att den orimliga proportionen mellan antalet djur och vinterfodermängden även hade en social aspekt: det synes ha varit liksom en skam att påbörja vintern med ett mindre antal husdjur än granen.²⁰ Det utsultna, eländiga husdju-

ret, som av kraftlöshet låg i båset nästan hela vintern, var sålunda inte enbart något skamligt utan helt enkelt ett vedertaget bruk. Därom vittnar t. ex. följande förteckning över husdjur vid ett arvskifte på Eik i Bærum (Norge) i slutet av mars 1659. Här omtalas nämligen »en rød ko 3 rdl., en utsultet ko 2 rdl., en utsultet kvie 2 rdl.»²¹

När vi nu återigen ställer frågan angående orsakerna till svältfödningssystemet, måste vi värdera betydelsen av de faktorer som vi hittills försökt framhäva. Prestigen har säkerligen bidragit till de missförhållanden beträffande husdjurstockens överdimensionering, som kännetecknade ladugårdsskötseln före den traditionella allmogehushållningens upplösning. Det är emellertid en diskutabel fråga, hur mycket denna »bondeprestige» har påverkat kreatursinnehavet, dvs. var har gränsen gått mellan det rationella och det medvetet skrytsamma? Skulle prestigeskäl kunna förklara svältfödningen som *system*? Troligen lika litet som bondens oförmåga att skaffa tillräckligt med vinterfoder. Det måste finnas ytterligare förklaringar som närmare belyser, varför svältfödningen var ett så allmänt vedertaget sätt att hålla husdjur.

Vid ett närmare studium av äldre tiders boskapsskötsel får man klart för sig, att vinterutfodringens uppgift ej har varit att hålla husdjuren vid gott hull med tanke på deras avkastning utan endast att rädda deras liv. Rättshistorikern Østberg har fastslagit att den norska lagstiftningen som ofta behandlade vinterfodringen inte var särskilt generös mot husdjuren: Under 1700- och 1800-talen föreskriver

lagen sålunda, att kreaturen skall vid vinterns slut inte vara värre utsultna än att de kan resa sig (upp på benen) utan hjälp.²² Man kan följa detta betraktelsesätt att hålla boskap långt tillbaka i tiden. Om man utgår ifrån de husdjursben, som arkeologerna grävt fram, får man besked också om de perioder, då foderkriserna nådde sina höjdpunkter. Från och med 1400-talet fram till 1700-talet kan man tala om en direkt minskning av husdjurens kroppsstorlek av benmaterialet att döma, någonting som endast kan förklaras med den dåliga utfodringen. En mjölkko på 1500-talet var sålunda ej större än en 1½ år gammal kalv av idag.

Man har också velat förklara svältfodringen genom att påpeka det låga näringsvärde de fodersorter hade som husdjuren ofta fodrades med, t. ex. löv, vass, ljung m. m. Man kan däremot med all säkerhet anföra, att de förhistoriska djursköterna använde samma fodersorter för sina djur utan att detta invercade på husdjurens kroppsstorlek. Om djuren får tillräckligt mycket av vad man idag kallar för nödfoder, mår de väl av det och behåller sin vikt. Under medeltiden har otvivelaktigt inträffat en förändring i boskapsskötseln struktur, som gjorde att djuren, framförallt korna, betraktades endast som sommarproducenter, vilkas underhåll på vintern endast tjänade till att behålla stocken. När hösten kom, nödslaktades en del djur som man inte ansåg sig kunna vinterföda. Man har t. o. m. förhistoriska spår efter denna typ av husdjursskötsel. Ungdjurens utslaktande hade inte bara till funktion att leverera kött, utan slakten var delvis en ren reduceringsåtgärd

med tanke på vinterfodrets otillräcklighet.²³

Vi har dock ej tillräckliga uppgifter för att belysa, hur pass omfattande svältfödningen var under olika tider. Det berodde mycket på själva odlings-systemet och förhållandet mellan jordbruket och boskapsskötseln. Vi vet att det forntida Sverige, liksom Skandinavien i övrigt, var boskapsskötarnas och ej åkerbrukarnas landskap. Den äldre medeltidens våta marker favoriserade boskapsskötseln som huvudnäring. Från och med 1400-talet märker man en motsatt tendens inom denna näring av benfynden att döma. När spannmålsodlingens omfattning ökade från och med 1500-talet, skedde det på animalieproduktionens bekostnad. Vissa kulturgeografer uppfattar denna process som en följd av foderkriser på grund av markförsämringar och landhöjning.²⁴ Bönderna gjordes orättmätigt ansvariga för de genom en naturprocess försvagade och försämrade ängarna. Under denna tid finner vi överväldigande belägg på boskaps-skötselns förfall med svältfödnings-systemet som dess mest karakteristiska drag.

Det är av ett visst intresse att försöka fastställa, i vilken mån svältfödningen kan sägas ha en nordisk särprägel. Med hänsyn till de foderkrävande, långa vintrarna är det inte otänkbart, att foderkriser drabbade Norden oftare än kontinenten i övrigt. Nordens klimatologiska förhållanden tillät inte långvarig betesgång. Det kan också tilläggas att den ovan skildrade utvecklingen med boskaps-skötselns försämring som följd i mångt och mycket var en sårnordisk företeelse. Kan då svältfödningen här-

ledas av dessa orsaker? En orientering i det hithörande kontinentala materialet ger ett tydligt svar: så var inte fallet! Svältfödningen har nämligen förekommit på många andra håll i Europa och kan t. o. m. sägas ha varit ett rådande system under vissa tider. Även på kontinenten fanns denna strävan att bevara husdjurens antal, oavsett deras kvalité, en strävan som var den viktigaste uppgiften så långt fram som på 1800-talets mitt. Klagomålen att bönderna håller flera husdjur än de förmår fodra över vintern var en helt vanlig företeelse på större delen av kontinenten. Termer som de österrikiska »schwanzches Vieh» eller de tyska »Schwanzvieh» var allmänna i många hushåll.²⁵ Termerna syftar — liksom de nordiska — på nötkreatur som efter senvinterns svältkur blev så magra, att de inte orkade resa sig i fähuset utan att gårdsfolket skulle hjälpa dem. Att detta inte var ovanligt alls visar ett till hälften magiskt bruk med vilket den veterinärkunnige fårherden kurerade de liggande, undernärda korna i Münster.²⁶ Zelenin beskriver en lyftanordning från Ryssland, vilken tillgreps i april, när korna inte längre orkade stå på benen.²⁷ T. o. m. den för sin boskapsskötsel berömda ungerska storslätten kände till ordet *svansko* både i samband med utgångsdjur, som tillbringade vintern i inhägnader under bar himmel, och i samband med nötkreatur som vinterfodrades i ladugården. På de brittiska öarna lär vinterfodringsproblemet ha varit störst i Skottland trots att betesmarkerna och ängarna här angavs vara prima. Att slakta en hel del betesdjur av nöd på hösten var vanligt ända in på 1800-talet, men det tycks inte ha

hjälp: vintern decimerade boskapsstocken alldeles enormt. Under vissa perioder påstås var fjärde ko ha dött av hunger.²⁸

Man kan säga att svältfodringen var en allmän företeelse i de odlingssystem, där balansen mellan åkerbruket och boskapsskötseln rubbades av ojämn utveckling. Det förekom ofta i de länder, vilkas odlingssystem präglades dels av treskiftesbruk, dels av halvextensiv boskapsskötsel på den samfälliga betesmarken. Krisen når på de flesta håll sin höjdpunkt under den tid, då nyodlingens och åkerbrukets utvidgning satte stopp för husdjurens expansion på den samfälliga betesmarken och de naturliga ängarna. B. Schier har kommit in på detta problem och förklarar svältfödningen vara en slavisk tradition beroende på skötselns teknik och på djurbehandlings traditioner. Hos de gamla slaverna spelade boskapsskötseln inte någon viktig roll och därför stod den så lågt, framhåller Schier.²⁹ Utan att gå in på diskussion angående denne forskares mening, må hänvisas till de ovan anförda uppgifterna, vilka helt vederlägger spekulationer, som förknippar svältfödningen med efterblivenhet eller fast inrotad ovana.

Låt oss nu återgå till den nordiska svältfödningens olika problemställningar. Det framgick av ovanstående att vi här har att räkna med ett problem som berör praktiskt taget hela den europeiska boskapsskötseln, och därför kan orsakerna ej ligga i lokala omständigheter. Man måste ge sig in djupt i boskapsskötselns struktur för att få förklaringar, som gäller för hela vår kontinent.

Rätten till boskapsinnehav hos all-

mogen var under medeltiden ej oinskränkt. Det fanns förordningar — både centrala och lokala — som reglerade boskapsstockens storleksförhållanden med avseende på de olika djurarterna, dock främst får och nötkreatur. Bland dessa bestämmelser finner man sedan senmedeltiden en princip, som gick ut på att varje gård fick hålla sig med så många djur, som kunde hållas vid liv över vintern med *eget foder*. Man fick alltså inte förvärva hö utifrån och ej heller genom köp föröka sin boskapsstock på våren. Denna bestämmelse har haft en utomordentligt stor betydelse för större delen av kontinenten och bör därför belysas ytterligare här. När det högsta tillåtna antalet kreatur bestämts i relation till fodertillgången, vet man inte bestämt. Enligt föreliggande uppgifter skulle de första skriftliga beläggen vara från 1450-talet och härstammar från Schwaben (i en s. k. Weistum från Holzkirchen).³⁰ Det är mycket tänkbart att man har haft samma system i muntlig tradition under medeltidens tidigare epoker. Det förefaller som om det utbildats inom den alpiska boskapsskötselns område, där dess organisation var upplagd enligt nästan moderna principer redan under högmedeltiden.³¹ Tillgången på vinterfoder som grund för kreatursinnehav förekommer ofta under hela medeltiden i de tyska, schweiziska och österrikiska »Weistümer» och byordningarna. Förordningen tolkas också som ett tecken på övergång från extensiv husdjurskötsel till stallkötsel.³² Av uppgifterna att döma är det uppenbart att ifrågavarande princip alltid har haft en anknytning till beteskulturen, eftersom det härigenom också bestämdes, hur

många djur som en viss gård hade lov att skicka till den samfällda betesmarken. Bortsett från ursprungsskälet har principen förblivit en norm, som bestämde böndernas boskapsstock i kvantitativt avseende. Ingen ekonomisk historiker har ännu analyserat, vilken betydelse denna bestämmelse har haft, utöver den för allmogens boskapsinnehav, i nationalekonomiska sammanhang.

Enligt en uppfattning skulle tillgången på vinterfoder som grund för rätten till utmarksbeten sträcka sig tillbaka till germansk medeltid, då det s. k. Markgenossenschaft tilldelade all mark (jord, skog och betesmark) till sina medlemmar. I praktiken kunde ett hushåll då ta så mycket mark i sin besittning som det ville. Parallellt med boskapshjordarnas förökande inskränktes självfallet denna rättighet till bete. Det första reglerande steget var att antalet djur, som skickades på bete, ställdes i relation till det *egna foderförrådet*.³³ Det förefaller logiskt att härleda betesrätten ur den ursprungliga grundprincipen, som bestämde vars och ens rättighet till djurinnehav — åtminstone för kontinentens del! Sedan 1600-talet finner man sällan något direkt förbud mot oinskränkt innehav av husdjur — förutom får, vilket i och med ylleindustrins uppsving kom att bli en privilegierad näringsgren. Men desto oftare finner man tillgången på vinterfoder som utgångspunkt för gårdarnas betesrätt i den gemensamma betesmarken. I princip är saken dock densamma: eftersom man sällan hade enskilda beten, kunde man ej hålla fler djur, än man hade lov att skicka på allmänningen. I Tyskland levde denna

princip kvar ända fram till de stora skiftena, och i samband med torparnas betesrätt ända fram till de sista årtiondena.³⁴

I diskussionen om svältfödningssystemets ursprung och utbredning är det av stor betydelse att belägga, att tillgången på vinterfoder även i Norden var den avgörande principen vid betesrättens fastställande. P. Meyer har för Danmarks vidkommande ingående studerat detta problem och kommit till följande resultat. Så länge boskapsskötseln var huvudnäring, kunde inte den odlade jordens ägosystem ligga till grund för betesrättens fördelning mellan byborna. Är djuruppfödningen i den ekonomiska verksamhetens centrum, måste närmast ängens storlek avgöra deltagandet i den gemensamma betesgången. Med andra ord hötillgången avgör antalet betande husdjur.³⁵ Det verkar som om särskilt södra Skandinavien följde den omtalade principen, medan man i mellersta och norra Skandinavien (åtminstone sedan 1600- och 1700-talen) följde en annan norm vid betets fördelning, nämligen efter böndernas andel i byns mark.³⁶

Det är av stor betydelse att framhäva, att dessa två sätt att bestämma de enskilda böndernas betesrätt i princip ej strider mot varandra. Andelen i byns mark ger en klar relation mellan gårdarnas storlek, som i sin tur avgör boskapsstockens storlek. Skillnaden härvidlag är närmast av teknisk natur. I mindre byar, där man hade jordinnehavet som norm för betesrättens reglerande, brukade man ofta jämka det sammanlagda antalet betesdjur efter tillgången på bete *under innevarande sommar*. I de stora

kontinentala byarna skulle en sådan årlig omräkning ha berett större svårigheter, eftersom byamännens antal var stort. Här har man en annan bidragande orsak till att antalet vinterfodrade kreatur blir grundvalen för betesrätten: även byherden avlönades sedan århundraden efter samma norm, dvs. efter antalet vinterfodrade kreatur (oavsett om alla djur deltog i betet eller inte). Att räkna ut herdens lön från varje djurägare år för år hade varit alltför besvärligt.

I Sverige finner man dock storleken av den vinterfodrade kreatursbesättningen använd som norm i samband med torparnas betesrätt (liksom i Tyskland) i bruk ända fram till 1800-talet.³⁷ Att man även i norra Skandinavien räknade med höavkastningens storlek vid betesrättens fördelning framgår av Gulatingslagens bestämmelse (§ 81) från 1200-talet. En systematisk genomgång av de historiska källorna med hänsyn till fastställandet av normer för betesrätten i Skandinavien (förutom Meyers undersökningar, vilka dock endast berör Danmark och de forna danska provinserna) har ännu inte företagits, så vi kan inte avgöra den betydelsefulla normens utbredning. Det är märkligt att normen ej förekommer i de mellan- och nordsvenska byordningarna. Detta beror med stor sannolikhet på byarnas storleksförhållanden! Men man får utgå ifrån vinterfodringsnormens förekomst även innan spannmålsodlingen slog igenom i slättbygderna — Gulatingslagens bestämmelse talar härför. Det är också intressant att konstatera, att rätten till kreatursinnehav i Norden inte har reglerats med hänsyn till antalet vinterfodrade

kreatur som på kontinenten. Därför kan man knappast säga vad vinteruppfödningens normen hade till sin ursprungliga uppgift: bestämma rätten till betet eller fastställa antalet husdjur. Principen påverkade i båda fallen boskapskötseln i kvalitativt avseende och fick till följd undernärda, mindre produktionsdugliga husdjursarter.

¹ ULMA 17502.

² ULMA 17223.

³ ULMA 5776.

⁴ Edsbergs hd, Närke. D. Harbe, Folkminnen från Edsbergs härad. II. Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs akademien för folklivsforskning. 19:2. Örebro 1956, s. 190. Se även Klas Olofsson, Folkliv och folkminne i Äs, Vedens och Gäsene härader i Västergötland. I. Gbg 1928, s. 202.

⁵ Hushålls-bibliothec. I. Wecko-Bladet. Sthlm 1755, s. 125.

⁶ C. C. Matthiessen, Fortidens vintersultefodring belyst isär genom de nordiske landskabsmaal. Dansk veterinärhistorisk Aarbog 18 (1953—1954), s. 49—53.

⁷ C. Dalgas, Svendborg Amt. Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand. IX. Khvn 1837, s. 313.

⁸ J. Wangö, Knäred i gången tid. Dess historia, kultur, folk, tro och sed. Malmö 1933, s. 260.

⁹ Vissefjärda sn, Småland. EU 28794.

^{9^b} N. Lagerlöf, Husdjurens vanligaste sjukdomar. Nordisk rotogravyrs handböcker för jordbrukare. 28. Sthlm 1943, s. 147 ff.

¹⁰ L. Johansson, Fäbodrar i en jämtlandssocken. En historik över Frostvikens fäbodväsen. Fataburen 1933, s. 199.

¹¹ Kongl. maj:ts befallningshafvandes... till Kongl. maj:ts afgifne femårsberättelse. Gefleborgs län, 1828, s. 38.

- 12 J. Serenius: Bihang til Engelske Åker-
mannen och Fåraherden. Sthlm 1743,
s. 38.
- 13 E. Salander, Tillförlitelig gårdz-fogde
instruktion ... eller underrättelse för
gårdz-fogdar och landt-hushållare.
Sthlm 1731, s. 94.
- 14 P. Brahe, Oeconomia eller huusz-
holdz-book för ungt adelsfolck, skrif-
win 1581. Sthlm 1920, s. 69.
- 15 E. F. Heckscher, Sveriges ekonomiska
historia från Gustav Vasa, II:1. Sthlm
1949, s. 225.
- 16 Protokoll, hållet vid Jemtlands läns
hushållnings-sällskaps extra ordinarie
sammankomst i Östersund den 4 juni
1849. Östersund 1849, s. 4.
- 17 A. Wasell, Strödda anmärkningar vid
landthushållningen i Jemtlands län.
Om boskapsskötseln. Jemtlands läns
kongl. hushålls-sällskaps handlingar I.
Sthlm 1818, s. 37.
- 18 Sockenbeskrivningar från Jämtland
och Härjedalen 1818—1821. Insända
till Jämtlands läns kungl. hushåll-
ningssällskap. Skrifter utg. av Jämt-
lands fornskriftsällskap. VII. Lund
1941, s. 109.
- 19 H. Tegengren, Bondebyggningar og
bondeprestisje. Det 15. nordiske folk-
livs- og folkemindeforskersmøde. Ål-
borg 1961. Danmarks folkeminder nr.
74. Khvn 1963, 23 ff.
- 20 S. Hasund, Vårt landbruks historie.
Oslo 1932, s. 139.
- 21 Bærum. En bygds historie. Utg. av
Bæruns Herredsstyre ved en komité.
I. Sandviken 1920, s. 48.
- 22 K. Østberg, Norsk bonderett. I. Ha-
mar 1914, s. 66.
Eftersom det främst var på husdju-
rens produkter det traditionella gårds-
bruket grundade sin existens i Norge,
var »sulteföringsprincipen» ett viktigt
drag i landets boskapsskötsel. Den
övervägande produktionen av mjölk
och mjölkprodukter ägde rum under
sommarens betesperiod. Stigum anser
att man finner grunden till denna sed-
vana i att man hade gott bete eller vid-
sträckt betesområden i fjället, medan
möjligheten att skaffa tillräckligt vin-
terfoder var ganska begränsad. Trots
denna omständighet förekom det all-
mänt att bönderna hade för många
kreatur i fähuset, vilket gjorde vinter-
fodringsproblemet akut. H. Stigum,
Fjellgardsbruket. Den 16. Nordiske
Folkelivs- og Folkminnegranskarkong-
ress på Røros 27.—30. august 1963
(Norveg 11). Oslo 1964, s. 15 f.
- 23 Från en neolitisk fyndort, Skara Brae
på Orkneyöarna, föreligger en ben-
analys, som lämnar otvivelaktiga upp-
lysningar om hösttidens nödslakt. Nöt-
kreaturen slaktades i unga åldrar, de
flesta kring sex månaders ålder. V. G.
Childe, Skara Brae. A Pictish Village
in Orkney. London 1931, s. 201. Jfr
av samma författare: Prehistoric Mi-
gration in Europe. Institutet for sam-
menlignende kulturforskning. Serie
A:XX. Oslo 1950, s. 125.
- 24 M. Sjöbeck, Iakttagelser rörande den
bebyggelsehistoriska utvecklingen om-
kring den forna Kafjärden i Söder-
manland. Fornvännen 42 (1947), s.
236 ff. B. Boëthius, Spannmålskon-
sumtion och mjölkhushållning. Saga
och Sed 1950, s. 10 ff.
- 25 J. Buchinger, Der Bauer in der Kul-
tur- und Wirtschaftsgeschichte Öster-
reichs. Wien 1952, s. 319. G.
Czybulka, Die Lage der ländlichen
Klassen Ostdeutschlands im 18. Jahr-
hundert. Braunschweig 1949, s. 25.
F. R. Riemann, Ackerbau und Vieh-
haltung im vorindustriellen Deutsch-
land. (Beiheft zum Jahrbuch der Al-
bertus-Universität Königsberg.) Kit-
zingen 1953, s. 76.
- 26 W. Jacobeit, Schafhaltung und Schä-
fer in Zentraleuropa bis zum Beginn
des 20. Jahrhunderts. Berlin 1961, s.
376.
- 27 D. Zelenin, Russische (ostslavische)

- Volkskunde. Berlin-Leipzig 1927, s. 56 f.
- ²⁸ J. E. Handley, Scottish farming in the eighteenth century. London 1953, s. 69. I. F. Grant, Highland Folk Ways. London 1961, s. 75. F. R. Seebohm, The evolution of the English farm. London 1927, s. 135.
- ²⁹ B. Schier, Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. Reichenberg 1932, s. 369. (2. Aufl. Göttingen 1966.)
- ³⁰ Jacob Grimm, Weistümer. VI. Göttingen 1869, s. 221.
- ³¹ »Die Grösse der Winterung war für die Grösse des Auftriebs auch in den Alpen massgeblich. Dieses Stadium ist in der Geschichte des Genossenrechtes noch dass ursprünglichere, denn es stammt aus jenen Urzeiten, in denen jeder der Siedler nach den Bedürfnissen seines Hofes in der Allmenden nutzungsberechtigt war.« K. Haff, Zum älteren norwegischen und deutschen Alprechte. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Bd. 26. 1933, s. 152. Det föreligger åtskilliga bevis på att den alpina kulturregionen reglerade betesrätten i högre grad efter den ifrågasvarande principen än Europas andra delar. Dess spår finner man i den österrikiska lagen än idag. »Durchwinterungsgrundsatz«: österr. ABGB § 500. N. Grass, Die Almwirtschaft in Geschichte, Volkstum und Recht. Festschrift für Karl Gottfried Hugelmann. Bd. 1. Aalen 1959, s. 180.
- ³² M. Heyne, Das deutsche Nahrungswesen von den ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum 16. Jahrhundert. (Deutsche Hausaltertümer II.) Leipzig 1901, s. 201.
- ³³ P. Wohas, Die Weidrechte in Bayern. Memmingen 1932, s. 17.
- ³⁴ H. Behrend, Die Aufhebung der Feldgemeinschaft. (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Bd. 46.) Neumünster 1964, s. 43 ff, 128 ff.
- ³⁵ P. Meyer, Danske bylag. Kvhn 1949, s. 163.
- ³⁶ Betesrätten tilldelad efter hömängden finner man exempel på i Skånes byordningar från 1700- och 1800-talen. Likaledes förekommer det i Halland, där byordningarnas formulering påminner om de danska motsvarigheterna. Det bestämdes sålunda i byordningen för Gödestads m.fl. byar i Himle härad år 1734 att »vad fäladsmarken vidkommer, så må ingen av grannarna den på något sätt inkräkta eller flera kreatur insläppa, än han själv äger eller om vintern kan överföda...» G. Thölin, Byalag och byaliv i Himle härad. Institutet för västsvensk kulturforskning. Skrifter 7. Vänersborg 1965, s. 31. Eftersom risk förelåg att somliga bönder utvidgade sin djurbesättning före vallsläppningen, innehöll byordningen förbud mot detta. I byordningen för samma by 16 år senare bestämmer man följande: »Som en del haft den seden att till våren köpa får från skogsbygden och det till anseeligt antal samt gjort sig kvitt dem om hösten, varmedelst de flera andra kreatur kunnat föda över vintern och jämväl av betet på utmarken haft största fördelen; ty stadgas härigenom att icke fler får få köpas och på utmarken släppas, än högst till åtta stycken på ett helt hemman.» Thölin s. 40.
- ³⁷ V. Elgeskog, Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet. Lund 1945, s. 256 f, 298 f. C. G. Ihrfors, Om häradsallmänningar enligt svensk rättsutveckling. Upps. 1916, s. 489 ff.

Swedish cattle-breeding in old times was characterized *inter alia* by the fact that the farm's supply of fodder was seldom sufficient for feeding the domestic animals in the winter. When the spring came animals were so weak and incapacitated that they could not stand on their legs in the morning. This unfortunate state of affairs characterized Swedish cattle-breeding right up to the period of land-parcelling in the 19th century or, in many districts, up to the time when grassland first began to be cultivated. In the earlier domestic literature the farmers were often unfairly held responsible for this starvation-feeding. It was considered that the farmers were either careless about procuring winter fodder or else they were incapable of correctly judging the required quantity of winter fodder in proportion to the number of domestic animals. In many quarters, moreover, one spoke of a certain degree of »farmers' prestige». Everywhere in Europe where cattle-breeding was the principal industry we find that the existence of a large number of domestic animals on a farm was regarded as a social indicator. Starvation-feeding as a prevalent system cannot be due entirely to that.

Before stable breeding became usual it was the quantity of the animals and not their value that was given the highest consideration; the main purpose of winter feeding was simply to keep the animals alive until pasture was available in the

spring. Another feature that has to be analysed in this connection is the size of the herds possessed by the peasants. On the Continent there were fixed norms which determined the individual farms' holdings of domestic animals already during the High Middle Ages. According to the most customary principle, the holdings of domestic stock were limited to the number of animals which the farm could feed in the winter with its own fodder; the purchase of hay outside was prohibited. This standard rule governing the amount of stock is directly linked up with the right of pasture. In Central Europe and South Scandinavia we find the winter-feeding capacity being regarded as a norm determining the right of pasture up to the second half of the 19th century. The norm encouraged cattle-owners to increase their stock of animals at the expense of their quality. In Central and North Scandinavia it was proportionate ownership of the village soil that determined how many animals each farm was allowed to put out to graze on the common pastureland. The medieval Norwegian Gulathing Law gives proof, however, that once upon a time, even in North Scandinavia the winter-feeding capacity was regularly taken as the basis for allotting the pastureland. Thus, the starvation-feeding of more recent days has as its background primarily the centuries-old grazing-ground principle.